

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Spring 2025, No. 61

Interpretive Rereading of surah “Masad”

Zohreh Narimani ¹ \ Jafar Firuzmandi Bandpey ²

1. Professor Assistant, Tafsir Parliament, Holy Quran sciences and education university, Kermanshaah, Iran. *zohrehnarimani@yahoo.com*

2. Professor Assistant, language and Arab literature, Kermanshaah branch, Islamic Azad university, Kermanshaah, Iran (Responsible Author). *j.firoozmandi@gmail.com*

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	Surah “Masad”, discovers the historical facts and conflicts of time of Prophet (s). less attention has been paid to this surah by commentators, because of shortness of the verses and simplicity of its apparent meaning and most commentators have the same interpretation of the verses of this surah. This research by analyzing the words from a lexical and syntactic perspective, also focusing the atmosphere of revelation and the historical conditions of early Islam and criticizing interpretative statements, has challenged the well-known commentary and interpreted the verses of the surah in another way. By hiving the above approach, it became clear that this surah does not give the news about “Abu Lahab and his wife that they will be of the companions of the Hell nor how they will be therein; but this surah has been given news about the future of the mission of Prophet (s) and his success and the events come to happen and failure of one of his prominent enemy namely “Abu Lahab” and his two supporting arms, his wealth and wife, after the appointment of Imam Ali (a) as successor at the feast of “Ashiratol-aqrabin” (close relatives). From other predictions of this surah is the news about the incendiary and incendiary of “Abu Lahab” during the wars against the Prophet (s). this surah has been sent down in the line of giving glad tiding and prediction of success of Prophet (s) and the failure of his enemies after using the propaganda and many deceits at the beginning of Calling (Da’wah) and establishing the successorship of Amir al-Momenin (a). in addition to access to the meaning which is near to be correct about the surah, the important and necessity of this research is that by being careful and rereading of one the Meccan surahs, the conditions and hardships of the Messenger of Allah in early years of his mission will be revealed more and quality of activities of his enemies and quality of assistance of Messenger of Allah will be explained.
Keywords	Surah Masad, informing of the unseen, Abu Lahab, successorship of Prophet (s), interpretive critique.
Cite this article:	Narimani, Zohreh & Jafar Firuzmandi Bandpey (2025). Interpretive Rereading of surah “Masad”. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 16 (1). 167-184. DOI: 10.22034/16.61.161
DOI:	https://doi.org/10.22034/16.61.161
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

The commentators, have been known the surah Masad, in regarding to warning “Abu Lahab” and his wife that Allah, has been informed about them that will be in Hell and how they will inter it. By contemplating on the verses, the questions will be arisen in the mind; from them is that, how Allah in the early days of the mission, has been charged the punishment of Hell only on “Abu Lahab” and his wife? Has he not closed the way to the guidance for them by these verses? If the verse intended to curse and inform about Abu Lahab’s being in Hell, why did He direct this curse to Abu Lahab’s hands? Basically, if the word “Taban” / تَبَّ is combined with “Yad” // يَدْ, does it have the same meaning as “Taban” / تَبَّ with the preposition “Laam” // لَمْ? In addition to these questions, in following, serious critiques and questions have been made regarding to quality of taking some meanings for some key words in this surah. It could be said that, the main question of the research is that, what is the commentary and more correct meaning of this surah regarding to its lexical meanings and its time of revelation?

Methodology

This research by focusing on the Quran-by-Quran commentary method, and as well analyzing the original meanings of the key words by focusing on the dictionary books has been had significant attention to interpretative rereading of this surah. It s noteworthy to say that, contemplating on syntactic points and their effect on the meanings and the commentaries of the verses have been examined in details in this research.

Discussion

By acknowledgement of the commentators of Two Sects (Shiah and Sunni), this surah has been revealed after warning the close relatives (‘Ashirah) and ascending on Safa mountain by Prophet (s) and calling people to Allah and poisonous propaganda of “Abu Lahab” and issuing the word “Tabban laka” (perdition be on you .)

The commentators in the commentary of intense expression, have been mentioned three eventualities :

Threatening Abu Lahab and his wife regarding to Hell, predictions of Messenger of Allah about the dying of Abu Lahab on disbelief, cursing for perdition of Abu Lahab and effectless of his conspiracy.

The presented commentaries have been criticized by significant literature and interpretative lexical critiques, and some (commentators) tried to respond them, but their responds are not convincible. Based on the evidences that came, it seems that the appearance of the surah is about informing of a prediction; but this prediction, is not about that a certain person should be from the companions of Hell, who can choose the way of guidance in rest of his life; but it could be that, the surah is about the result of actions and enmities of Abu Lahab; that is, Allah gives glad tiding to his Messenger that actions and movements of Abu Lahab and his wife will be in perdition, loss and failure and he never can do anything in this regard nor prevent his Mission and declaration. In fact, the prediction of surah “Masad” is about inactivating and destruction of Abu Lahab's efforts to destroy the mission of the Prophet by appointing Imam Ali and the victory and stability of the religion of Islam. In fact, while Allah informs and promises the destruction of Abu Lahab's efforts and the uselessness of his expenses to stop the Prophet's mission, makes Prophet (s) aware of that Abu Lahab's enmities will not be

ceased in the future; rather, he and his wife, who supports and helps him in creating sedition and harassment, will have severe incendiaries. In the last three verses of the surah, Allah intends to speak of the seditions and desperate efforts of this hellish couple for his Prophet in the future and to warn him in a way not to be unaware of their enmities in the path of the mission, even these enmities will not be fruitful.

Conclusion

The conclusion of this research is that since Abu Lahab succeeded apparently causing the gathering of the Prophet's guests and the conveyance of his message to his relatives to be in turmoil, perhaps this feeling and thought has arisen in the Prophet's mind and others that the Prophet has not achieved his goal by holding this gathering, and that the continuation of the path will be met with failure due to the presence of Abu Lahab and the powers surrounding him, as well as his violent and insolent hostility. For this reason, Allah, in order to console and encourage the Prophet, informs him that you have achieved your lofty and important goal in this gathering; namely, conveying the message of monotheism and appointing a successor and minister from among your close relatives. In the continuation and course of the path, Abu Lahab and his powerful and helpful tools will try to defeat you and your mission and make it in failure, but they will all be encountered with destruction, loss and defeat.

References

- *The Holy Quran.*
- Azhari, Muhammad bin Ahmad (2000). *Tahzib al-Loghah (Refining the Vocabulary).* Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Belazari, Ahmad bin Yahya (1959). *Ansab al-Ashraf (The Genealogy of Elites).* Cairo: Dar al-Maarif. (In Arabic)
- Bahaaei, Baha'oddin Muhammad bin Hussain (1979). *Al-Fawaed al-Samadiyah (The Benefits of al-Samadiyah).* Qom: Noor Ma'arif. (In Arabic)
- Da'aas, Ahmad 'Obaid (2004). *E'raab al-Qoran al-Karim (Diacritic of Wise Quran).* Damascus: Dar Al-Munir. (In Arabic)
- Darvish, Mohiuddin (1993). *E'raab al-Qoran al-Karim wa Bayanoh (Diacritic of Wise Quran and its Explanation).* Homs: al-Ershaad. (In Arabic)
- Dhahabi, Muhammad bin Ahmad (1988). *Tarikh al-Eslam wa Wafayaat al-Mashaahir wa al-A'laam (The History of Islam and the Deaths of Famous ones and Elites).* Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. (In Arabic)
- Farahidi, Khalil bin Ahmad (1989). *Kitab al-Ain (The Book of 'Ain).* Qom: Dar al-Hijra. (In Arabic)
- Jaberi, Mohammad Aabed (2008). *Fahm al-Qoran al-Hakim. Tafsir al-Wadheh Hasab Tatin al-Nozul (Understanding the Wise Quran. The Clear Commentary according to the Arrangement of Revelation).* Beirut: Markaz al-Derasat al-Wahdah al-'Arabiah. (In Arabic)
- Ibn Athir, Ali Ibn Muhammad (1965). *Al-Kaamel fi al-Tarikh (The Complete in the History).* Beirut: Dar Sadir. (In Arabic)
- Ibn Is'haq, Muhammad (1977). *Al-Sear wa al-Maghazi (The Custom and Wars).* With the efforts of Sohail Zakkari. Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
- Ibn Doraid, Muhammad bin Hassan (1986). *Jamharah al-Loghah (The Collection of the Word).* Beirut: Dar al-'Elm Lel-malaein. (IN Arabic)
- Ibn Saeed Al-Maghrebi, Ali Ibn Musa (n.d). *Nashwa al-Tarab fi Tarikh Jaheliah al-*

‘Arab (*The Rise of al-Joyness in the history of Ignorant Arab*). Amman: Al-Aqsa Library. (In Arabic)

- Ibn Ashur, Muhammad Tahir (1999). *Tafsir al-Tahrir wa al-Tanweer (The Commentary of the Writing and Illuminating)*. Beirut: Arab History Foundation. (In Arabic)
- Ibn Asaker, Ali Ibn Hasan (1994). *Tarikhe Madineh Dameshq wa Zekr Fadhlleha wa Tamiah man Hallaha men al-Amathel aw Ejtaza be-NAwahiha men Warediha wa Ahleha (The history of the city of Damascus and the mention of its virtue and the names of whom Settled in it, or passed from its regions, whether of whom entered it or its people)*. Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Ibn Kathir, Ismail Ibn Omar (1996). *Al-Bedayah wa al-Nehayah (The beginning and the End)*. Egypt: Dar Hijr. (In Arabic)
- Ibn Hisham, Abdul Malik (1955). *Al-Sirah al-Nabawiah (The Prophet's Characteristics)*. Beirut: Dar Al-Wefaq. (In Arabic)
- Karbasi, Mohammad Ja'far (2001). *E'raab al-Qoran al-Karim (Diacritic of Wise Quran)*. Beirut: Dar and Al-Hilal Library. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Nasser and the Colleagues (1992). *Tafsir Nemuneh((Exemplary Interpretation))*. Tehran: Daar al-Kotob al-Islami. (In Persian)
- Matoridi, Muhammad bin Muhammad (n.d.). *Al-Tafsir al-Matoridi (Matoridi Commentary)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiya. (In Arabic)
- Modarresi, Sayyed Mohammad Taqi (1998). *Men Hoda al-Qoran (From the Guide of the Qur'an)*. Tehran: Dar Mohebbi Al-Hussein. (In Arabic)
- Moghniyeh, Mohammad Javad (2003). *Al-Tafsir Al-Kashif (The Discoverer Commentary)*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islami. (In Arabic)
- Muhammad bin Ahmad Ahdal, Ibn Abdul-Baari (1880). *Al-Kawakeb al-Dorriyyah, Sharh alaa, Muttammema al-Aajroumiya (Pearly Stars an Explanation on Contemplator of al-Aajrumiah)*. Beirut: Dar al-Qalam. (In Arabic)
- Razi, Abul-Fotuh Hossein bin Ali (1987). *Rawdh al-Jenaan wa Ruh al-Jenaan fi Tafsir al-Qur'an (The Gardens of Paradises and Comfort of Paradises in the Commentary of Quran)*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. (In Persian)
- Sadeghi Tehrani, Mohammad (1985). *Al-Furqan fi Tafsir al-Qoran bel-Qoran wa al-Sonah (The Criterion in the Interpretation of the Qur'an with the Qur'an and the Sunnah)*. Qom: Islamic culture. (In Arabic)
- Safi, Mahmoud (1997). *Al-Jadwal fi E'raab al-Qoran wa Sarfehi wa Bayaanehi ma' Fawaaed Nahviah Haammah (The table in the Diacritic of the Qur'an and its Morphophonemics and explanation with important grammatical benefits)*. Damascus: Dar al-Rashid. (In Arabic)
- Sameraei, Fadhel Saleh (1882). *Ma'aani al-Nahv (Grammar meanings)*. Egypt: Cairo. (In Arabic)
- Sayyed Qutb (2003). *Fi Zelaal Quran (In the Shadows of the Qur'an)*. Beirut: Dar al-Shorouq. (In Arabic)
- Shikhli, Bahjat Abdulwahid (n.d.). *Al-E'raab al-Mufassal le-Ketab Allah al-Morattal (Detailed Diacritic for the Recited Book of Allah)*. Jordan: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Siyuti, Jalaluddin (1987). *Ham' al-Hawaame' (Falling Tear of Falling Tears)*. Beirut: Risala Institute. (In Arabic)
- Soyuti, Jalaluddin (2000). *Al-Etqaan fi 'Olum al-Qoran (The Firmness in the Sciences of the Qur'an)*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. (In Arabic)
- Tabarani, Suleiman bin Ahmad (2008). *Al-Tafsir al-Kabir (The Great Commentary)*. Irbid: Dar al-Kitab al-Theqaifi. (In Arabic)

- Tabari, Muhammad bin Jarir (1911). *Tarikh al-Rosol wa al-Omam wa al-Moluk (The History of the Messengers and the Communities and the Kings)*. Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Tabari, Muhammad bin Jarir (1991). *Jame’ al-Bayan fi Ta’vil Aay al-Qoran (The Comprehensive Expression in the Interpretation of the Verses of Qur'an)*. Beirut: Dar al-Marefah. (In Arabic)
- Tabarsi, Fadhl bin Hasan (2000). *Majma’ al-Bayan le-‘Uloom al-Qur'an (The Collection of the Expression for the Sciences of Quran)*. Tehran: Islamic bookstore. (In Arabic)
- Tabatabaei, Sayyed Mohammad Hossain (2011). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an (The Criterion in the Commentary of Quran)*. Beirut: Al-A’lami Institute. (In Arabic)
- Tusi, Muhammad bin Hassan (n.d.). *Al-Tabayan fi Tafsir al-Qur'an (The Explanation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Waqedi, Mohammad bin Sa’d (1993). *Al-Tabaqat al-Kobra (Greater Levels)*. Taaef: Al-Siddiq Library. (In Arabic)
- Zarkeshi, Muhammad bin Abdullah (1989). *Al-Borhan fi ‘Olum al-Qoran (The Evidence in the Sciences of the Qur'an)*. Beirut: Dar al-Marefah. (In Arabic)

جامعة المعارف الإسلامية

مجلة دراسات تفسيرية

السنة ١٦ / ربيع ١٤٤٦ / العدد ٦١

إعادة قراءة تفسير سورة المسد

زهراه نریمانی^١ / جعفر فیروزمندی بنده‌پی^٢

١. استاذة مساعدة في قسم التفسير، جامعة علوم و معارف القرآن الكريم، كرمنشاه، إيران.

zohrehnarimani@yahoo.com

٢. أستاذ مساعد في قسم اللغة والأدب العربي، فرع كرمنشاه، جامعة آزاد الإسلامية، كرمنشاه، إيران (الكاتبة المسؤولة).

j.firoozmandi@gmail.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	تكشف سورة المسد عن حقائق تاريخية واحتقانات عصرية في عهد النبي ﷺ. ونظراً لاختصار آياتها وبساطة معناها الظاهر، فقد حظيت بتفسير موحد من معظم المفسرين ولم تحظَ باهتمام نقدي عميق. يعيد هذا البحث النظر في تفسير هذه السورة عبر تحليل لغوي ونحوئي دقيق، ودراسة ظروف التزول والسياق التاريخي للإسلام المبكر، ونقد الآراء التفسيرية السائدة ففي من الدراسة أن السورة ليست مجرد إخبار عن جهنمية أبي لهب وزوجته وعذابهم بال النار، بل تبيّن مستقبلية تعلق برسالة النبي ﷺ ونجاحه، والأحداث القادمة، وخصوصه البارزين، وهو أبو لهب وذراعاه المالية وزوجته، خاصة بعد تعيين الإمام علي عليه السلام ك الخليفة في مأدبة عشيرته الأقربين. تشير السورة أيضًا إلى حرق الفتنة وأعمال التخريب التي قام بها أبو لهب في الحروب ضد النبي ﷺ. وقد نزلت السورة للبشرة بنجاح النبي ﷺ وهزيمة أعدائه رغم الدسائس والدعائية المكثفة في بداية الدعوة وتعيين إمام المؤمنين عليه السلام خليفةً. تكتسب هذه الدراسة أهميتها من إعادة قراءة هذه السورة المكية مما يوضح الظروف الصعبة التي واجهها الرسول ﷺ في سنوات الدعوة الأولى، ويرزق نشاطات أعدائه ومقاومة النبي ﷺ لهم.
تاريخ الإسلام:	١٤٤٦
تاريخ المراجع:	١٤٤٦
تاريخ القبول:	١٤٤٦

سورة المسد، الإخبار بالغيب، أبو لهب، خلافة النبي ﷺ، نقد التفسير.

الألفاظ المفتاحية

نریمانی، زهراه و جعفر فیروزمندی بنده‌پی (١٤٤٦). إعادة قراءة تفسير سورة المسد. مجلة دراسات تفسيرية.

الاقتباس:

DOI: 10.22034/16.61.161

رمز DOI:

<https://doi.org/10.22034/16.61.161>

جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

الناشر:

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، بهار ۱۴۰۴، شماره ۶۱

بازخوانی تفسیری سوره مسد

زهره نریمانی^۱ / جعفر فیروزمندی بندپی^۲

۱. استادیار، گروه تفسیر، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، کرمانشاه، ایران.

zohrehnarimani@yahoo.com

۲. استادیار، گروه زبان و ادبیات عرب، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول).

j.firoozmandi@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۸۴ - ۱۸۷)	سوره مسد از حقایق تاریخی و التهابات عصر پیامبر ﷺ پرده بر می دارد. این سوره به دلیل اختصار آیات و ساده بودن معنای ظاهری، کمتر مورد توجه مفسران قرار گرفته است و عموم مفسران تفسیر یکسانی از آیات این سوره دارند. این پژوهش با استفاده از واکاوی واژگان از جهات لغوی و نحوی، نیز درنگ در فضای نزول و شرایط تاریخی صدر اسلام و نقد اقوال تفسیری، تفسیر مشهور را به چالش کشانده و آیات سوره را به گونه ای دیگر تفسیر نموده است. با داشتن رویکرد فوق، مشخص شد این سوره در پی اخبار از جهنمی بودن ابولهب و زن او و هیبت به آتش در افتادن آنها نیست؛ بلکه این سوره خبرهایی از آینده رسالت پیامبر ﷺ و موققیت ایشان و جریانات پیش روی و ناکامی یکی از دشمنان برجسته، یعنی ابولهب و دو بازوی یاری گرش؛ مال و همسرش، پس از تعیین جانشینی حضرت علی علیه السلام در میهمانی عشیره الاقربین داده است. از دیگر پیشگویی های این سوره خبر از آتش افروزی و فتنه انگیزی های ابولهب در جریان جنگ ها علیه پیامبر ﷺ است؛ این سوره در جهت تبیه و پیشگویی موققیت پیامبر ﷺ و شکست دشمنان ایشان پس از به کارگیری تبلیغات و نیز نگاه های فراوان در آغاز دعوت و نصب جانشینی امیر مؤمنان علیه نازل شده است. افزون بر دستیابی به معنای مقرون به صحت حقیقت سوره اهمیت و ضرورت این پژوهش در آن است که با دقت و بازخوانی یکی از سور مکی شرایط و سختی های رسول خدا در سال های آغازین رسالت بیشتر آشکار شود و چگونگی فعالیت های دشمنان ایشان و چگونگی مقاومت رسول خدا تبیین گردد...

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۹/۱۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۱۱/۰۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۱۲/۲۵

واژگان کلیدی

سوره مسد، اخبار از غیب، ابولهب، جانشینی پیامبر ﷺ، نقد تفسیری.

نریمانی، زهره و جعفر فیروزمندی بندپی (۱۴۰۴). بازخوانی تفسیری سوره مسد. مطالعات تفسیری.

استناد:

DOI: 10.22034/16.61.161

<https://doi.org/10.22034/16.61.161>

کد DOI:

دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

ناشر:

طرح مسئله

از دیرباز تفسیر و فهم مفاهیم کلی هر سوره، یکی از موارد مورد توجه به مفسران و دانشمندان قرآنی بوده است. در نگاه نخستین، سوره مسد که از سور قصار قرآن بهشمار می‌رود؛ از مفهوم و مضمنی پیچیده و فراتر از ظاهر برخوردار نیست و می‌توان معنای اولیه آن را به عنوان مفهوم اصلی و اصیل سوره در نظر گرفت. از این‌رو همان‌گونه که در ادامه به‌طور مبسوط خواهد آمد عموماً مفسران فریقین، این سوره را در جهت انذار ابولهب و همسرش و نیز دیگر مشرکان مکه دانسته‌اند که خداوند در آن، از جهنمی بودن آنها با ترسیم چگونگی در آتش آمدن خبر داده است. با درنگ در آیات و تفاسیر این سوره، پرسش‌هایی به ذهن متبار می‌گردد که برخی از مفسران نیز در صدد پاسخ‌گوئی بدان‌ها برآمده‌اند؛ اما حقیقت آن است که گاه این پاسخ‌ها قانع‌کننده نیستند.

از جمله پرسش‌ها و نقدهایی که به خوانش مشهور از این تفسیر وارد شده، این است که چگونه خداوند در آغازین روزهای رسالت، عذاب جهنم را فقط بر ابولهب و همسرش محتوم دانسته است؟ آیا با این آیات، راه هرگونه هدایت‌گری را بر آنها نبسته است؟ اگر آیه در پی نفرین و إخبار از جهنمی بودن ابولهب دارد؛ چرا این نفرین را متوجه دستان ابولهب نموده است؟ اساساً اگر واژه «تبأ» با «ید» همراه شود، همان معنای «تبأ» با حرف جاره لام را دارد؟ افرون بر این پرسش‌ها، در ادامه و در مسیر بررسی سوره، انتقادات و پرسش‌هایی جدی به چگونگی اتخاذ برخی معانی برای برخی واژگان کلیدی در سوره وارد است که در قسمت‌های بعد بدان می‌پردازیم. می‌توان گفت پرسش اصلی و مهم این پژوهش که در پی دیگر ابهامات و پرسش‌های دیگر ایجاد شده، آن است که تفسیر و معنای صحیح‌تر این سوره با توجه به معانی لغوی و زمان نزول آن چیست؟

پیشینه پژوهش

در گام نخستین آنچه را که بتوان به عنوان پیشینه برای این موضوع بهشمار آورده، تمام تفاسیری است که به تفسیر کل یا برخی از آیات و واژگان سوره مبادرت ورزیده‌اند. افرون بر آن، تکنگاری‌هایی به صورت مقاله و با محوریت این سوره در نشریات نشر داده شده است که در اینجا ضمن معرفی آنها به تفاوت این کار با آنها پرداخته می‌شود.

یکی از این مقاله‌ها با عنوان «سوره مسد و آموزه‌های فراعصری» اثر فرج‌الله عباسی، نشر یافته در فصلنامه علمی تخصصی *پاسخ به شباهات دینی*، شماره ۱۳، سال ۱۳۹۸ است که نگارنده مقاله به پیام‌های این سوره برای دنیای امروزمان توجه داده است. پیام‌هایی از قبیل حقداری و اولویت دادن حق بر روابط خویشاوندی و ... در واقع محور این مقاله استنباط پیام‌های اخلاقی از سوره است.

دیگر اثر نگاشته شده درباره سوره مسد، مقاله «دستان ابولهب و غزال کعبه: نگاهی به تفسیر سوره مسد» نوشته یوری روین^۱ و با ترجمه مرتضی کریمی نیا، در مجله *ترجمان وحی*، بهار و تابستان ۱۳۸۸، شماره ۷۲۵ است. در این مقاله نگارنده نظر تفسیری خود را بر روایتی کمتر شناخته شده با عنوان روایت غزال متمرکز نموده و بر آن است که سوره مسد به مقطع تاریکی از زندگی ابولهب و دزدی وی و دیگر دوستانش از کعبه در جاهلیت اشاره دارد، که او در آن روزها با استناد بر قدرت و مال و دارایی خود، گستاخانه علیه خداوند در کعبه به هتك حرمت غزال - عبدالملک - جد پیامبر و پدر خودش - می پرداخت. با بعثت پیامبر ﷺ و دشمنی ابولهب با ایشان، دگرباره این خاطره زنده شده، و سوره مسد بر آن است تا با بر شمردن گناهان گذشته و حال او، وی را محکوم کند. افزون بر انتقادها و اشکال های بسیاری که بر این تفسیر وارد است، در ادامه مشاهده خواهد شد؛ این نتیجه با آنچه در این مقاله آورده شده، بسیار متفاوت است. قابل ذکر است این نظریه توسط مجید معارف و حسام امامی در مقاله ای با عنوان «دستان ابولهب؛ تحلیل انتقادی نظریه یوری روین درباره آیه نخست سوره مسد» در *پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن* سال ۱۳۹۵، دوره ۵، شماره ۱ به چاپ رسیده است. نویسنده این مقاله، با تکیه بر حقایقی از تاریخ اسلام، طرایف ادبی قرآن کریم و ناکارآمدی منابع و نااستواری روش در ارائه نظریه، بر عدم صحت دیدگاه رُبین تأکید ورزیده اند.

مقاله «دشمن‌شناسی در سوره مسد» اثر محمدعلی رضایی اصفهانی، نشر یافته در *مجله قرآنی کوثر*، در تابستان ۱۳۸۴، شماره ۱۷^۲ دیگر اثری است که می‌توان از آن به عنوان پیشینه مقاله یاد نمود. نویسنده مقاله در اثر خود به وجوده شناخت دشمن و اثرگذاری وی در تبلیغات و ... پرداخته است که روش و هدف آن مقاله با نگاشته حاضر تفاوت ماهوی دارد. این مقاله بیشتر به از منظر معرفی یکی از سرخست ترین دشمنان رسول خدا ﷺ به این سوره نگریسته است و پیش‌فرض نگارنده نیز تفسیر مشهور سوره مسد است.

اثر بعدی مقاله «نقد و بررسی هجده بر گردان سوره مسد» نوشته نظام علی ایزدی نشر یافته در نشریه *بینات* در سال ۱۳۸۶، شماره ۳۶ است. همان‌گونه از نام آن پیداست نگارنده به نقد و بررسی ترجمه‌های این سوره اهتمام داشته و در حوزه تفسیر آن ورود قابل توجهی نداشته است.

آخرین اثر که پیشینه مقاله حاضر بر شمرده می‌شود، مقاله «نشانه‌شناسی لایه‌ای رمزگان‌های سوره مبارکه «المسد» از منظر رولان بارت» اثر علی پیرانی شال و نیلوفر زریوند نشر یافته در نشریه علمی *پژوهش‌های ادبی-قرآنی* در سال ۱۳۹۹ شماره ۲ است که نویسنده این مقاله با تمرکز بر رمزگان‌های کنشی،

عملکردهای این شخصیت‌ها را که به ذلت و آتش انجامیده است، نشان داده‌اند. همان‌گونه که مشاهده می‌شود تحقیق حاضر از جهات متعدد با نگاشته‌های پیشین با محوریت سوره مسد کاملاً متفاوت بوده و از این حیث می‌توان این مقاله را در نوع خود، جدید دانست.

آراء مفسران فریقین پیرامون سوره

به اذعان مفسران فریقین، این سوره در پی انذار عشیره و بالا رفتن پیامبر ﷺ بر کوه صفا و دعوت مردم به خداوند و تبلیغات مسموم ابولهب و صدور کلام «تبأً لک» در خطاب به رسول خدا ﷺ نازل شده است.^۱ در شناخت ابولهب نیز میان مفسران اتفاق نظر وجود دارد که وی از جمله عموهای پیامبر ﷺ بوده است که از مال و مکنت بالایی برخوردار بوده و نام اصلی او عبدالعزی یا عبدالمناف بوده و ابولهب کنیه اوست که در زمان جاهلیت به سبب درخشنده‌گی چهره‌اش بدو داده شده است.^۲ یکی از ویژگی‌های این سوره شدت لحن خدای متعال در آغاز سوره است. مفسران در تفسیر این شدت بیان، سه احتمال مطرح نموده‌اند:

اول آن است که خدای متعال در این سوره، ابولهب را با شدیدترین حالت، به هلاکت خود و عملش و نیز عذاب جهنم به همراهی همسرش تهدید می‌نماید.^۳ برخی دیگر از مفسران، این سوره را از جمله پیشگویی‌های رسول خدا ﷺ درباره مُردن ابولهب بر کفر دانسته‌اند که به حقیقت پیوست.^۴

برخی نیز در تفسیر آیه اول سوره، بر آن هستند که در این آیه خدای متعال، ابولهب را به نابودی، هلاکت، بطلان و بی‌اثر شدن توطئه‌های او، نفرین نموده است.^۵ در این تفاسیر، معنای «تبأً يَدَا أَبِي لَهَبٍ» این است که از کار افتاده باد دو دست مردی جهنمی، که همیشه ملازم با شعله و زبانه آن است، اما درباره دلیل این نفرین و چگونه محقق شدن آن، مطلب خاصی نگفته‌اند. طویلی از نفرین بودن این فعل به عنوان قول ضعیف یاد کرده است.^۶

۱. طبری، *جامع البيان*، ج ۳۰، ص ۲۱۷؛ طویلی، *التبیان*، ج ۱۰، ص ۴۲۶؛ طبرانی، *التفسیر الكبير* ج ۶، ص ۵۷۶. ماتریدی، *التفسیر الماتریدی*، ج ۱۰، ص ۵۳۸.

۲. طبری، *جامع البيان*، ج ۳۰، ص ۲۱۷؛ طویلی، *التبیان*، ج ۱۰، ص ۴۲۶؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۳۸۴.

۳. طویلی، *التبیان*، ج ۱۰، ص ۴۲۶؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۳۸۴؛ مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۲۷، ص ۴۱۶؛ طبرانی، *التفسیر الكبير* ج ۶، ص ۵۷۶.

۴. طبرسی، *مجامع البيان*، ج ۱۰، ص ۸۵۲.

۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۳۸۴؛ سید قطب، *فی ظلال القرآن*، ج ۶، ص ۴۰۰۰.

۶. طویلی، *التبیان*، ج ۱۰، ص ۴۲۶.

در تفسیر آیه دوم (مَا أَغْنَى عَنْهُ مَالُهُ وَ مَا كَسَبَ) نیز میان مفسران اختلاف چندانی وجود ندارد. مفسران دو «ما»ی آمده در آیه را به ترتیب نافیه و موصوله یا نافیه و مصدریه گرفته‌اند و معنای آیه را بر اساس این دو نظر، این‌گونه دانسته‌اند که: مال ابو لهب و عملش یا اثر عملش دردی از او دوا نکرد و به نفرین خدا یا قضای او، هم دچار تباب و خسaran نفس شد و هم تباب و خسaran دو دستش.^۱

در تفسیر آیه سوم (سَيَّصَلَى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ) نیز مفسران بر آن هستند که معنای آیه چنین است که خداوند به ابو لهب و عده آتش جاودانی دوزخ را داده است که بزودی در آن وارد خواهد شد^۲ و «نار» را به صورت نکره ذکر نموده است تا عظمت و هولناکی آن را نمودار کرده باشد.^۳

آیه چهارم (وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّأَةُ الْحَطَبِ) را نیز عطف بر آیه قبل و مشخص نمودن سرنوشت یکسان همسر ابو لهب با او دانسته‌اند. بدان معنا که بزودی همسر ابو لهب با او در آتش زبانه‌دار جهنم داخل می‌شود. حطب در این آیه، کنایه از شر و گناهانی دانسته شده است که سبب به آتش افکندن همسر ابو لهب در قیامت شده است.^۴

در تفسیر هیزم‌کشی همسر ابو لهب، آراء گوناگونی آمده است: از جمله آنکه چون همسر ابو لهب، بوته‌های خار را بر دوش می‌کشید، و بر سر راه پیامبر اکرم ﷺ می‌ریخت تا پاهای مبارکش آزرده شود؛ از این‌رو از او به این وصف یاد شده است.^۵ برخی معتقدند شغل همسر ابو لهب هیزم کندن و هیزم آوردن بوده است و در این آیه خداوند جهت تحریر او را با همان وصف دنیایی‌اش ذکر نموده است.^۶ برخی دیگر معتقدند این تعبیر کنایه از سخن‌چینی و نمایمی او یا کنایه از شدت بخل اوست که با آن همه ثروت حاضر نبود به نیازمندان کمک و یاری رساند به همین دلیل تشبیه به «هیزم‌کش» فقیر شده است.^۷ بعضی نیز او را کشته بار گناهان گروه زیادی در قیامت می‌دانند.^۸

مفسران علت مفتوح بودن «حَمَّأَةً» را در وصفی بودن آن اصطلاح دانسته‌اند که به منظور مذمت

۱. طبرسی، *مجمع البيان*، ج ۱۰، ص ۸۵۲؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۳۸۴؛ ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۳۰، ص ۵۳۰.

۲. طبرسی، *مجمع البيان*، ج ۱۰، ص ۸۵۲؛ مغنية، *تفسير الكاشف*، ج ۷، ص ۴۲۱؛ سید قطب، *فى ظلال القرآن*، ج ۶، ص ۴۰۰۰؛ ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۳۰، ص ۵۳۰؛ صادقی تهرانی، *الفرقان*، ج ۳۰، ص ۵۰۶.

۳. طبرسی، *مجمع البيان*، ج ۱۰، ص ۸۵۲؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۳۸۴؛ مکارم شیرازی، *تفسير نمونه*، ج ۲۷، ص ۴۱۹.

۴. مغنية، *تفسير الكاشف*، ج ۷، ص ۴۲۱؛ فضل الله، *من وحي القرآن*، ج ۲۴، ص ۴۷۸؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۳۸۴.

۵. مکارم شیرازی، *تفسير نمونه*، ج ۲۷، ص ۴۲۱؛ فضل الله، *من وحي القرآن*، ج ۲۴، ص ۴۷۸.

۶. صادقی تهرانی، *الفرقان*، ج ۳۰، ص ۵۰۶.

۷. مدرسی، *من هدی القرآن*، ج ۱۸، ص ۴۲۸.

۸. مکارم شیرازی، *تفسير نمونه*، ج ۲۷، ص ۴۲۱؛ فضل الله، *من وحي القرآن*، ج ۲۴، ص ۴۷۸.

موصوف آن، از وصفیت افتاده و در اینجا به عنوان نام آن زن آمده^۱ و در نتیجه چنین معنا می‌دهد: من مذمت می‌کنم حمالة‌الخطب را. برخی منصوب شدن «حمالة» را بدان سبب دانسته‌اند که حال از کلمه «امرأة» باشد.^۲ قراء دیگر، غیر از عاصم «حَمَّالَةً» را بنا بر خبر بودن برای «امْرَأَةً» مرفوع خوانده‌اند.^۳

در تفسیر آیه پنجم نیز «فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ» کلمه «مسد» به معنای طنابی است که از لیف خرما بافته شده باشد و این جمله بنا بر اینکه کلمه «حمالة» حال باشد، حال دوم از کلمه «امرأة» است.^۴

تفسران بر آن هستند که این تصویر ترسیم شده برای زن ابولهب همان هیئتی است که در این دنیا هنگام آزاررسانی پیامبر ﷺ داشته است. خداوند در این آیه بر آن است تا بگوید که همسر ابولهب همراه او با همان هیئت و حال در آتش؛ یعنی طناب بر گردن و هیزم به پشت ممثل گشته، عذاب می‌شود.^۵ برخی نیز معتقدند این ریسمان بر گردن، کنایه از ریسمان شیطان و مال‌اندوزی و خارهایی است که بر سر راه رسول خدا ﷺ انداخته است. همه این اعمال زشت بر گردنش به مثابه ریسمانی آویخته می‌شود و او را به سر منزل جنه‌م می‌کشاند.^۶

نقدهای وارد بر تفسیر مشهور

۱. نخستین و مهم‌ترین نقدی که می‌توان بر تفسیر مشهور گرفت درباره معنای واژه «تب» است. طبق آنچه لغویون آورده‌اند «تب» با حرف جاره «لام» و به صورت منصوب، (تبّاً لک) نفرین است و چنانچه این واژه به تنها‌یی به کار رود در معنای تباہی و خسaran است و بسته به نوع جایگاه آن در عبارت، ترجمه خواهد شد. قابل ذکر است خداوند در آیات دیگر از این وصف در همین معنا نیز استفاده نموده است: «وَمَا ظَلَمَنَا هُمْ وَلَكِنْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ فَمَا أَغْنَتْ عَنْهُمْ آلَهَتُهُمُ الَّتِي يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ لَمَّا جَاءَهُمْ رِبُّكَ وَمَا زَادُهُمْ غَيْرَ تَبَّبِيْبٍ^۷ و «أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطْلَعَ إِلَيْهِ مُوسَى وَإِنِّي لَأَظْنُهُ كَاذِبًا وَكَذَلِكَ زَيْنَ لِفَرْعَوْنَ سُوءُ عَمَلِهِ وَصُدُّ عَنِ السَّبِيلِ وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَّابٍ».^۸ در آیه اول سوره مسد، نیز به صورت فعل ماضی استفاده شده است.

۱. طوسي، التبيان، ج ۱۰، ص ۴۲۶؛ طباطبائي، الميزان، ج ۲۰، ص ۳۸۴.

۲. رازی، روض الجنان و روح الجنان، ج ۲۰، ص ۴۵۹.

۳. طوسي، التبيان، ج ۱۰، ص ۴۲۶؛ طبرسي، مجمع البيان، ج ۱۰، ص ۸۵۲.

۴. طوسي، التبيان، ج ۱۰، ص ۴۲۶؛ طبرسي، مجمع البيان، ج ۱۰، ص ۸۵۲؛ طباطبائي، الميزان، ج ۲۰، ص ۳۸۴؛ صادقی تهرانی، الفرقان، ج ۳۰، ص ۵۰۶.

۵. طباطبائي، الميزان، ج ۲۰، ص ۳۸۴.

۶. صادقی تهرانی، الفرقان، ج ۳۰، ص ۵۰۶.

۷. هود / ۱۰۱.

۸. غافر / ۳۷.

نحویان بر آن هستند که کاربست فعل ماضی بهجای مضارع جهت قطعیت و تحقق حتمی است^۱ در این آیه «یدا» در نقش فاعل و مرفوع به الف، افاده نقش دارد.^۲ از این‌رو معنای عبارت چنین می‌شود که دو دست ابولهب (دست نماد قدرت و عمل) تباہ و نابود شد؛ یعنی آنکه تمام تلاش‌ها و قدرت ابولهب بی‌ثمر شده و نابود گشته است. با توجه به این سخن، نمی‌توان آیه را آن‌گونه که برخی از مفسران پنداشته‌اند بر معنای نفرین حمل نمود^۳ بلکه باید آن را در همان پیشگویی قرآن دانست.^۴

۲. نقد مهم دیگر که بر این خوانش از سوره وارد است ذیل آیه سوم سوره؛ یعنی «سَيَصْلَى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ» است. نحویون «سین» را حرف استقبال جهت تأکید و «یصلی» را فعل مضارع معلوم، مرفوع به ضمه و فاعل آن را «هو» مستتر در آن دانسته‌اند که مرجع آن ابولهب ذکر شده در آیات پیشین است؛ نحویان «ناراً» را مفعول^۵ به و منصوب با فتحه دانسته‌اند؛^۶ اما مفسران، اصل فعل را «صلاح بالنار» و «ناراً» را منصوب به نزع خافض دانسته‌اند.^۷ به همین سبب «سَيَصْلَى» را معادل فعل مجھول «يُدخل» دانسته و بر آن هستند که آیه می‌گوید: ابولهب و زنش بزودی داخل آتش می‌شوند، این تحلیل بیشتر بدین سبب شکل گرفته است که مفسر با پیش‌فرض و عده آتش به ابولهب با آیه روپروردشده است. نحویان همگی اذعان دارند که حرف جر از متعلق به فعل لازم حذف می‌شود و مجرور آن منصوب می‌شود.^۸ همان‌گونه که آمد نحویون «یصلی» را فعل متعدد دانسته‌اند که مفعول^۹ به آن «ناراً» نیز به صراحت ذکر شده است و هیچ کدام دلیلی مبنی بر نزع خافض دانستن آن ندیده‌اند. نکته دیگر درباره فعل «یصلی» معنای لغوی آن در کتب جوامع لغوی متقدم است. متقدمین «صلی» را در معنای برافروختن آتش دانسته و تأکید داشته‌اند اگر در معنای انداختن در آتش باشد در باب افعال ظاهر می‌شود «و إِذَا أَلْقَيْتَهُ فِي النَّارِ قُلْتَ: أَصْلِيهِ إِصْلَاءً».^{۱۰} خداوند نیز از این باب در این معنا در آیه ۳۰ سوره نساء استفاده نموده است: «وَمَنْ يَفْعُلْ ذَلِكَ عُذْوَانًا وَ ظُلْمًا فَسَوْفَ تُصْلَيْهِ نَارًا» که در آن صورت «ناراً» مفعول^{۱۱} به دوم فعل است.^{۱۲} نحویون بیان داشته‌اند

۱. سیوطی، همچوامع، ج ۵ ص ۲۷۱

۲. سامرائی، معانی النحو، ج ۱۲، ص ۵۲۴

۳. طباطبایی، المیزان، ج ۲۰، ص ۳۸۴؛ سید قطب، فی ظلال القرآن، ج ۶ ص ۴۰۰

۴. طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۸۵۲

۵. شیخلی، الاعراب المفصل لكتاب الله المرتل، ج ۱۲، ص ۵۲۴؛ کرباسی، اعراب القرآن، ج ۸، ص ۷۱۷؛ دعاس، اعراب القرآن الکریم، ج ۳، ص ۴۷۵؛ درویش، اعراب القرآن الکریم و بیانه، ج ۸، ص ۷۱۷

۶. ابن عاشور، التحریر و التنویر، ج ۳۰، ص ۵۳۰

۷. بهایی، الفوائد الصمدیه، ص ۲۷؛ عبدالباری، الكواكب الداریه شرح علی متممه الأجر و مهیة، ج ۲، ص ۳۵۸

۸. فراهیدی، کتاب العین، ج ۷، ص ۱۵۴؛ ازهاری، تهدیب اللغو، ج ۱۲، ص ۱۶۷؛ ابن درید، جمهورۃ اللغو، ج ۲، ص ۸۹۸

۹. درویش، اعراب القرآن الکریم و بیانه، ج ۲، ص ۲۰۳؛ صافی، الجدول فی إعراب القرآن و صرفه و بیانه، ج ۵، ص ۲۰

که واژه «الصَّلَا» نامی برای آتش افروزی است.^۱ حال با این معنا مفسران چگونه فعل متعددی «يصلی» را در معنای لازم گرفته و مفعول^۲ به متعلق بدان را منصوب به نزع خافض قلمداد کرده‌اند؟ نیز چگونه فعل مجرد «يصلی» را در باب افعال بهشمار آورده‌اند و معنای آن را دگرگون نموده‌اند؟ دیگر آنکه چرا فعل معلوم «يصلی» را در ساختار مجھولی ترجمه و تفسیر کرده‌اند؟

۳. نکته دیگر که توجه بدان ضروری است این است که هنگام تفسیر و بررسی آیات، تقدیر گرفتن حروف و کلمات بدون وجه جایز نیست. حال چگونه برای این آیه مفسران حرف جاره‌ای را در تقدیر گرفته، آنگاه کلمه بعد را منصوب به نزع خافض به حساب آورده‌اند؛ درحالی‌که بدون هیچ ضرورتی و بدون در نظر گرفتن تقدیر حرف جاره، آیه از معنای متقنی برخوردار است.

۴. یکی از نقدهای وارد بر این تفسیر مشهور پیرامون ذکر نام ابولهب و همسرش و شاخص نمودن صرف ایشان به وصف جهنمی بودن است. بدین‌شرح که در میان منکران رسول خدا^{الله} در آغاز بعثت، افراد زیادی بودند که معاندانه و به‌گونه سخت با پیامبر^{الله} و رسالت ایشان مخالفت و دشمنی داشتند و سنگاندازی‌های بسیاری نمودند و از هرگونه دشمنی؛ اعم از قولی، فعلی و ... کم نمی‌گذاشتند، اما چرا قرآن فقط از ابولهب و همسرش یاد نموده است؟ در پاسخ به این پرسش برخی از مفسران به شدت و نوع آزارهای ابولهب اشاره داشته‌اند و بر آن هستند که شدیدترین آزارها از آن ایشان بوده است؛ لذا خداوند نیز به صراحة از ایشان یاد کرده است.^۳ حال اگر در تاریخ صدر اسلام خوب بنگریم قاتلان حضرت حمزه، طعنه‌زنندگان به پیامبر^{الله} در پی ولادت حضرت زهرا^{الله}، قاتلان و شکنجه‌دهندگان سمیه، یاسر و ... بیشترین آزدگی را برای رسول خدا^{الله} رقم زند و اسباب تکرر و ناراحتی ایشان و اصحاب را فراهم نمودند. افزون بر آن، این آزارها سبب بیشترین تأثیر در روند پیشرفت اسلام داشت، اما با این حساب خداوند در قرآن از آنان به صراحة یاد نکرده و در توصیفات کلی، همه مشرکان را وعده عذاب داده است؛ پس نمی‌تواند دلیل یادکرد از ابولهب و همسرش به بالا بودن درجه عذاب‌دهی و آزارسانی آنها مربوط باشد.

۵. نقد دیگر در چرایی توصیف همسر ابولهب به «حملة الحطب» است که مفسران دلایل و احتمالاتی را مطرح نموده بودند. این دلایل را نیز می‌توان چون مورد پیشین با موارد نقضی که گاه شدیدتر و آزارسان‌تر هستند، نقض نمود. در واقع از میان همه آزارسانان به پیامبر^{الله} شاخص نمودن ریز اعمال ایشان جای پرسش دارد. ضمن آنکه با درنگ در دیگر آیات قرآن می‌توان فهمید اهل جهنم با هیبت شخصیتی خود و تمثیلی که بدان کردارها یافته‌اند، در آتش جهنم وارد شده یا پرتاب خواهند شد.

۱. فراهیدی، *كتاب العين*، ج ۷، ص ۱۵۴؛ ازهربی، *تهذیب اللغة*، ج ۱۲، ص ۱۶۷؛ ابن درید، *جمهرة اللغة*، ج ۲، ص ۸۹۸

۲. مغنية، *تفسير الكاشف*، ج ۷، ص ۶۲۱

اینکه بخواهیم در تفسیر آیه‌ای بگوییم شخصی از اهل جهنم با هیبت شغل دنیایی‌اش وارد آتش خواهد شد، نیازمند ادله و شواهد دیگری از آیات قرآن است که با مجموعه آیات در آن موضوع در تعارض نباشد. ع اشکال دیگر بر تفسیر حاضر آن است که در این سوره در همان آغاز رسالت، راه را بر ایمان آوردن ابولهب بسته است و به‌گونه‌ایی ایمان و کفر را دست‌کم برای ابولهب و همسرش، حالتی از جبر معرفی نموده است.^۱ برای این نقد مفسران در پی پاسخ‌های گوناگونی برآمده‌اند. طبرسی گفته است تکلیف ایمان، از ابولهب رفع نشده است و این وعده‌ها در صورتی محقق می‌شود که ایمان نیاورد. وی تصریح داشته است که خداوند این عذاب را مشروط به ایمان نیاوردن وی دانسته است؛^۲ حقیقت آن است که ما در این سوره و آیات آن، هیچ نشانه‌ای از شرط نمی‌بینیم. ضمن آنکه با تفسیر خود طبرسی مبنی بر پیشگویی آیه در تضاد است.^۳ علامه طباطبایی، نیز به این پرسش چنین پاسخ داده‌اند که در هر صورت ایمان آوردن از گردن ابولهب ساقط نمی‌شود و او موظف بوده است، ایمان بیاورد؛ زیرا نفرین کردن سبب رفع تکلیف نخواهد شد. ایشان این نفرین را در واقع گونه‌ای از تهدید دانسته‌اند که در این صورت نمی‌تواند مانع ایمان آوردن ابولهب باشد؛ اما این پاسخ نیز مورد مناقشه است: همان‌گونه که بسیاری از مفسران گفته‌اند این آیه صرفاً نفرین و تهدید نبوده؛ بلکه به‌گونه‌ای پیشگویی نیز به حساب آمده است. دوم آنکه در تفسیر *المیزان* در تفسیر آیه^۴ به صراحت بیان می‌دارند که خداوند در این آیه خبر از در آتش در آمدن ابولهب و زنش بزودی، می‌دهد.^۵ از این‌رو این سخن با آنچه در پاسخ به اشکال جبر در ایمان ابولهب داده شده، در تعارض است.

تفسیر نوین از سوره مسد

پس از آنکه تفسیر مشهور به چالش کشیده شد، شایسته و بایسته است تا به ارائه تفسیر جدیدی که از اشکال‌های فوق خالی باشد، بپردازیم. بر اساس آنچه آمد، سوره مسد نمی‌تواند پیشگویی به جهنم در آمدن ابولهب و همسرش به‌عنوان یک امر محظوم در آغاز رسالت باشد و اگر هم این پیشگویی مشروط به ماندن بر کفر باشد، باز هم در آیات متعدد به جهنمی بودن امثال ابولهب با ذکر جزئیات بیشتری اشاره شده است و تکرار آن در یک سوره مستقل آن هم در آغازین رسالت لطف چندانی ندارد. بر اساس ادله‌ای که در ادامه خواهد آمد؛ به نظر می‌رسد ظاهر سوره خبر از پیشگویی دارد، اما این پیشگویی جهنمی بودن

۱. طبرسی، *مجمع‌البیان*، ج ۱۰، ص ۸۵۲؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۳۸۴.

۲. طبرسی، *مجمع‌البیان*، ج ۱۰، ص ۸۵۲.

۳. همان.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۳۸۴.

شخص خاصی نیست که در سال‌های زیادی از باقی عمرش می‌تواند مسیر هدایت را انتخاب کند. برای فهم پیشگویی قرآن، بهتر است مزوری بر شخصیت ابولهب و همسرش در تاریخ صدر اسلام داشته باشیم تا آنگاه بتوانیم حقیقت پیشگویی را بفهمیم.

۱. نقش ابولهب در تاریخ اسلام

کتب تاریخ از ابولهب و همسرش به عنوان یکی از دشمنان سرسخت رسول خدا^{عز و جل} یاد نموده‌اند.^۱ یکی از دختران حضرت خدیجه یا رسول خدا^{عز و جل}، همسر عتبه پسر ابولهب بود که با رسالت پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم}، طلاق گرفت.^۲ ابولهب کسی بود که با شدت و تندی تمام در انذار عشيرة الاقربين، مجلس مهمانی پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} را بر هم زد و آثار تکدر و ناراحتی سختی را در چهره رسول خدا^{عز و جل} ایجاد نمود.^۳ ابن عباس می‌گوید: بعد از نزول آیه «وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ»^۴ پیامبر اکرم^{صلی الله علیه و آله و سلم} بر فراز کوه صفا رفته و با فریاد «یا صباها» (خبر مهم): قریشیان را در اطراف خود جمع نمودند و فرمود: اگر به شما خبر دهم که دشمنی امشب یا فردا صبح به شما حمله می‌کند، مرا تصدیق می‌کنید؟ گفتند: بله. فرمود: من ترساننده شما از عذابی در دنیاک هستم. سپس ادامه داد و فرمود: ای مردم! رهبر و پیشوای اهلش دروغ نمی‌گوید، قسم به خدایی که هیچ پروردگاری جز او نیست، من رسول خدا^{عز و جل} بهسوی شما به طور خاص و بهسوی تمام مردم به طور عام هستم به خدا قسم که شما می‌میرید چنان که می‌خوابید و بعد از مرگ برانگیخته می‌شوید، چنان که از خواب بیدار می‌شوید و محاسبه می‌شوید، چنان که عمل می‌کنید و در مقابل کارهای نیک پاداش داده می‌شوید و در مقابل کارهای زشت عذاب داده می‌شوید و بهشت و جهنم ابدی هستند و شما اولین کسانی هستید که انذار شده‌اید. در این هنگام ابولهب پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} را نفرین نموده و به ایشان می‌گوید: **تَبَّأْكَ! تَوْ مَا رَا بِرَأْيِ اِنْ اَمْرَ جَمْعَ نَمُودَيْ؟ پَس اَزِ اِنْ سَخْنَ، خَدَوْنَدَ سُورَهْ تَبَتْ رَا نَازَلَ كَرَدَ.**^۵ ابولهب پیوسته در آزار رسول خدا^{عز و جل} می‌کوشید و همواره در پی دفع و خنثی نمودن آثار تبلیغات پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} روزگار می‌گذراند؛ برای نمونه هر وقت پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} در میان شهر مکه، مردم را انذار می‌داد، ابولهب در پشت سر پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} قرار می‌گرفت و مرتب می‌گفت او دروغگو است، او دیوانه شده است.^۶ (نعوذ بالله).

۱. ابن کثیر، *البداية والنهاية*، ج ۳، ص ۵۴.

۲. همان، ص ۳۷۹.

۳. ابن اثیر، *الكامل فی التاریخ*، ج ۱، ص ۶۵۹.

۴. الشعرا / ۲۱۴.

۵. طبری، *تاریخ الرسل والآئمّه والملوک*، ج ۲، ص ۳۱۹؛ ابن اثیر، *الكامل فی التاریخ*، ج ۱، ص ۶۵۹.

۶. ابن کثیر، *البداية والنهاية*، ج ۳ ص ۵۴.

ابولهب در شمار توطئه‌کنندگان و افراد حمله‌کننده در لیله المبیت بود که با دیدن امیر مؤمنان پیامبر ﷺ بسیار خشمگین شد.^۱ ابولهب و همسرش از کسانی بودند که در ماجراهی تحریم مسلمانان در شعب ابی طالب به شدت از قریشیان حمایت می‌نمودند.^۲ وی از افراد مؤثر و فعال در برپایی جنگ بدر بود و پس از پیروزی شکوهمند مسلمانان در این جنگ، خود و همسرش بیش از پیش، هرگاه مسلمان ضعیفی را می‌یافتدند سخت مورد آزار و شکنجه قرار می‌دادند.^۳ ابولهب به سبب بیماری نتوانست در جنگ بدر شرکت کند؛ اما این‌قدر سرنوشت جنگ بدر برایش مهم بود به جای خود، عاص بن هشام بن مغیره که از ابولهب دینی بر گردن داشت و ابولهب به همین سبب بدھکاری او را بخشید، به جنگ فرستاد.^۴ ابولهب مدت کمی پس از جنگ بدر در سال دوم هجرت در سن هفتاد سالگی در آتش خشم خدا جای گرفت.^۵

۲. تفسیر آیه نخستین و دوم سوره مسد

با در نظر گرفتن میزان عداوت و فعالیت ابولهب جهت شکست پیامبر اکرم ﷺ و اسلام در برهه‌های مختلف، و زمان سبب نزول این سوره، تفسیر و درنگ در سوره دنبال شود.

سوره مسد در ترتیب نزول مورد اعتماد، در جایگاه ششم و اوائل بعثت قرار دارد. با توجه به روایات ناظر بر نزول این سوره، شاید بتوان رتبه نزول سوره، سوم^۶ یا ششم دانست.^۷ مسلم است، این سوره مکی و در آغازین روزهای رسالت رسول خدا ﷺ، در پی انذار عشیره الاقربین، حال یا در کوه صفا یا در خانه خود پیامبر ﷺ نازل گشته است.

همان‌گونه که آمد به دلیل نبود حرف جاره «لام» در فراز «تَبَّتْ يَدَا» نمی‌توان آیه را در مقام نفرین به حساب آورد و باید آن را به عنوان پیشگویی تلقی کرد. اکنون سخن بر سر آن است که این آیه و سوره کریمه، در صدد پیشگویی چه امری است؟ آنچه پیش از این آمد، مفسران بر آن هستند که خداوند در این آیه از جهنمی بودن ابولهب و همسرش و کیفیت در آتش افتادن آنها در رور قیامت خبر داده است. در حالی که پیش از این، این نظر و تفسیر نقد شد. با توجه به حقیقت حال و فعالیت ابولهب و همسرش به عنوان یکی از سرسرخ‌ترین دشمنان اسلام و شخص پیامبر ﷺ، که اسباب آزار حضرتش را همیشه

۱. ابن سعید المغربي، *نشوة الطرب في تاريخ جاهليه العرب*، ج ۱، ص ۳۴۲.
۲. ابن اسحاق، *السیر والمغازي*، ص ۱۵۶؛ واقدی، *طبقات الکبیری*، ج ۱، ص ۲۰۹.
۳. ذهبي، *تاریخ الإسلام و وفیات المشاہیر والأعلام*، ج ۲، ص ۲۷؛ ابن هشام، *السیرة النبویة*، ج ۲، ص ۳۰۲.
۴. واقدی، *الطبقات الکبیری*، ج ۱، ص ۳۳.
۵. ابن کثیر، *البداية والنهاية*، ج ۳، ص ۳۷۹، ابن عساکر، *تاریخ مدینة دمشق و ذکر فضلهما*، ج ۱، ص ۱۷۳.
۶. ع رجایی، *فہم القرآن الحکیم*، ج ۱، ص ۳۸.
۷. سیوطی، *الإتقان*، ج ۱، ص ۴۲؛ زرکشی، *البرهان*، ج ۱، ص ۱۹۲.

فراهم نموده‌اند و نیز زمان نزول سوره، می‌توان سوره را پیشگویی درباره نتیجه فعالیت‌ها و دشمنی‌های ابولهب دانست. بدان معنا که خداوند به رسولش بشارت می‌دهد که این فعالیت‌ها و حرکت‌های ابولهب و همسرش، با تباہی و خسران و ناکامی همراه شده است و او هرگز نمی‌تواند کاری را از پیش ببرد و مانع رسالت و ابلاغ آن شود. در واقع رسول خدا^۱ از اعمال زشت ابولهب آزرده خاطر یا حتی خوفناک گشته‌اند و خداوند با نزول این سوره هم در پی دلجویی ایشان برآمده‌اند هم خوف ایشان را برای جاودانگی و موفقیت رسالت از بین برده‌اند، اما اینکه در روند و جریان انذار عشیره چه اتفاق و ماجرایی روی داده است که خط بطلانی بر تمام سنگ اندازی‌ها و خارفکنی‌های دشمنان سخت رسول خدا بوده است، جای سخن دارد.

ابن‌کثیر به نقل از یقه‌ی از امیرمؤمنان^۲ و از طرق متعدد نقل می‌کند هنگامی که آیه «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ»^۳ نازل شد و چند شب متوالی حضرت علی^۴ به دستور پیامبر^۵ تدارک طعام و مهمانی دیدند؛ ابولهب هر شب مانع سخن گفتن پیامبر شدند ولی در نهایت پیامبر اکرم^۶ پس از چند شب متوالی تلاش برای ابلاغ رسالت، موفق شدند تا پیام خدا را ابلاغ نمایند و از میان عشیره خود سه مرتبه همراه و وزیر طلب می‌نماید که در هر سه بار فقط امیرمؤمنان^۷ حمایت خود را از رسول خدا^۸ آشکار می‌کند، و رسول خدا^۹ ایشان را به عنوان جانشین واجب الاطاعه خود انتخاب می‌نماید.^{۱۰} اگرچه نقل رفتن رسول خدا^{۱۱} بر فراز کوه صفا پس از نزول آیه «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ»^{۱۲} نیز وارد شده است، اما ظاهراً نقل تدارک مهمانی به دلیل تناسب با معنا و فرمان آیه از قوت بیشتری برخوردار است. چون در آیه دستور به انذار عشیره از نزدیکترین افراد داده شده است و بر حسب قاعده این افراد که از نزدیکان، عمو و عموزادگان پیامبر^{۱۳} بوده‌اند، را بر فراز کوه و به صورت علني و آشکار دعوت نمی‌کنند بلکه نوع دعوت با خصوصی بودن مجلس و دستور آیه هماهنگ است.

افزون بر ابن‌کثیر، مورخان دیگری نیز نقل دعوت خصوصی و تعیین جانشینی امیرمؤمنان^{۱۴} در آن مجلس و نقش منفی و مخرب ابولهب و نفرین ایشان و نزول سوره مسد را پس از مهمانی تایید نموده‌اند.^{۱۵} حال با در نظر گرفتن این نقل‌های استوار و نیز فضای کلی سوره و معنای حقیقی آیه «تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ» می‌توان گفت پس از دستور ابلاغ رسالت به اقوام و تدارک مهمانی گفته شده و در پایان

۱. الشعرا / ۲۱۴.

۲. ابن‌کثیر، البداية والنهاية، ج ۲، ص ۴۰.

۳. الشعرا / ۲۱۴.

۴. طبری، تاریخ الرسل والآئمّه والملوک، ج ۲، ص ۶۲؛ ذہبی، تاریخ الإسلام، ج ۲، ص ۲۷؛ ابن‌اثیر، الكامل فی التاریخ، ج ۱، ص ۶۱.

معرفی حضرت علی علیه السلام به عنوان جانشین و تلاش و نفرین ابولهب برای برهم زدن مجلس و تخفیف شخصیت و رسالت رسول خدا علیه السلام و ایجاد نراحتی و غم و اندوه در دل و چهره رسول خدا علیه السلام، خدای تعالی با نزول سوره مسد و با تعیین و نصب ولایت و وزارت امیرمؤمنان، به پیامبر خود دلگرمی و بشارت می‌دهد که تلاش‌های تبلیغاتی، مالی و قدرتی ابولهب و دیگر دشمنان با این ابلاغ و این نصب بی‌اثر شده است.

در واقع پیشگویی سوره مسد در باب عقیم ماندن و هلاکت تلاش‌های ابولهب برای نابودی رسالت پیامبر علیه السلام با نصب حضرت علی علیه السلام و پیروزی و پایداری دین اسلام است. این حقیقت همان چیزی است که پس از مدتی خداوند در سوره اشرح نیز بدان اشاره نموده و آن نعمت را متذکر شده است: «وَوَضَعَنَا عَنْكَ وَزْرَكَ * الَّذِي أَنْقَضَ ظَهَرَكَ». ^۱ پر واضح است که شباهت معنایی و زمان نزول این سوره و آیات آن با آیه «وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي» ^۲ بیانگر تعیین جانشینی هارون و امیرمؤمنان به عنوان دو وزیر و جانشین از اهل بیت پیامبران در آغاز رسالت برای تقویت و تشیید و تضمین موقیت رسالت و شکست دشمنان است. با استناد به قول مورخان نکته قابل توجه و مهم این است که پیامبر اکرم علیه السلام نیز در مهمانی عشیره، برای تعیین جانشین خود از همان تعییر «وزیر» که مورد استفاده حضرت موسی بوده است، استفاده می‌نمایند. «وَقَدْ أَمْرَنَى اللَّهُ تَعَالَى أَنْ أَدْعُوكَمْ إِلَيْهِ فَأَيْكِمْ يَوْزِرُنِي عَلَى هَذَا الْأَمْرِ عَلَى أَنْ يَكُونَ أَخِي وَوَصِيٌّ وَخَلِيفٌ فِيْكُمْ». ^۳ این حقیقت همان چیزی است که خداوند به رسولش بشارت داده و در سوره مسد، به نابودی موانع این وعده اشاره نموده است.

۳. تفسیر آیه سوم تا پنجم سوره مسد

خداوند در آغاز سوره از نابودی دو بازوی قدرتمند ابولهب به اجمال سخن می‌گوید و وعده هلاکت و عقیم شدن آنها را می‌دهد. در ادامه سوره (آیات دوم و چهارم) هر دو بازوی قدرتمند و تأثیرگذار ایشان در مانع تراشی برای ابلاغ رسالت پیامبر را به صراحة نام می‌برد و بار دیگر از بی‌اثر بودن اعمال او و بازویان قدرتمندش؛ یعنی مال و همسرش سخن می‌گوید و وعده خود را تکرار می‌کند.

پیش از این آمد که مفسران به دنبال دو آیه نخستین، آیه سوم «سَيَصْلُى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ» را هم پیشگویی از سرنوشت و سرانجام ابولهب دانسته‌اند. نقدهای مهم ادبی و نحوی بر آن تفسیر نیز ارائه شد.

۱. اشرح / ۳ - ۲.

۲. طه / ۲۹.

۳. طبری، تاریخ الرسل و الامم و الملوك، ج ۲، ص ۳۱۹؛ ذهیبی، تاریخ الإسلام، ج ۲، ص ۱۴۴؛ ابن اثیر، الكامل، ج ۱، ص ۶۶۱

از جمله آنکه نمی‌توان «یصلی» را که فعل معلوم و به معنای آتش‌افروزی است در معنای فعل مجھول یعنی «به آتش افکنده شده» ترجمه نمود. دیگر آنکه در تقدیر گرفتن حرف جاره «فی» بدون دلیل نیز جایز نبود. از همین‌رو بر اساس احتمال جدید تفسیری که برای دو آیه نخستین ارائه شد این آیه را نیز بر اساس سیاق آمده می‌توان همان پیشگویی و پیش‌بینی به حساب آورد، اما این اخبار از غیب مربوط به سرانجام ابولهب نیست بلکه مربوط به اعمال و حرکات او در آینده رسالت پیامبر ﷺ است. در واقع خداوند ضمن خبر و وعده نابودی تلاش‌های ابولهب و بنتیجه ماندن هزینه‌های او برای توقف رسالت پیامبر ﷺ، به ایشان هشدار می‌دهد که در آینده دشمنی‌های ابولهب قطع نخواهد شد؛ بلکه او به همراه همسرش که مؤید و یاری‌گر او در ایجاد فتنه‌ها و آزاررسانی است، آتش‌افروزی‌های سختی را خواهد داشت. این آیات به‌گونه‌ای در راستای شخصیت‌شناسی این زوج و آشکار نمودن نقش تخریبی آنها در رسالت پیامبر ﷺ به ویژه پس از انذار عشیره و تعیین جانشینی حضرت علی ‹ است. این احتمال نیز وجود دارد که ابولهب از تعیین امیر مؤمنان ‹ به عنوان جانشین رسول خدا ‹ خشمگین شده است؛ زیرا روایتی هم نشان می‌دهد که ابولهب و ابوطالب از پیش، روابط خوبی با یکدیگر نداشته‌اند به‌گونه‌ای که گاه به ضرب و شتم یکدیگر نیز منجر شده است^۱ و کنون که فرزند ابوطالب نیز به عنوان همراه و جانشین پیامبر ﷺ در آن مجلس معرفی شده است، حقد و کینه و عداوت‌ش افزون شده است. خداوند در سه آیه پایانی سوره مسد بر آن است تا از فتنه‌ها و تلاش‌های مذبوحانه این زوج جهنمی برای پیامبر شد در آینده سخن بگوید و به‌گونه‌ای به ایشان هشدار دهد از دشمنی‌های ایشان در مسیر رسالت غافل نشود هرچند که این دشمنی‌ها به سرانجام نخواهد رسید. پیش از این نیز از گواهی تاریخ بر تلاش‌ها و سنگ‌اندازی‌های ابولهب و همسرش و فتنه‌گری‌ها و آتش‌افروزی‌ها در راه رسالت سخن رفت.

نتیجه

بایسته است که با توجه به سبب نزول آمده و غور و درنگ در این ماجرا، میان آنچه در آن مهمانی رخ داده و آنچه در سوره مسد نازل شده است، ارتباط منطقی برقرار نمود تا حقیقت، محتوا و پیام آیه بیشتر روشن گردد.

دستامد این پژوهش بر این قرار است که چون ابولهب موفق شد تا به ظاهر مجلس مهمانی و ابلاغ پیام پیامبر ﷺ به خویشان را به تشنج و آشوب بکشاند، از این‌رو شاید این احساس و فکر در وجود پیامبر ﷺ و دیگران ایجاد شده است که پیامبر از برپایی این مجلس به هدف خود نائل نگشته‌اند و هم

۱. بلاذری، انساب الاصراف، ج ۱، ص ۱۳۰.

ادامه راه با حضور ابولهب و قدرت‌های پیرامون او و نیز دشمنی‌های خشن و گستاخانه او با شکست مواجهه خواهد شد. بدین سبب خداوند جهت تسلی و دلگرمی پیامبر ﷺ، به او خبر می‌دهد که تو در این مهمانی به هدف والا و مهم خود؛ یعنی ابلاغ پیام توحیدی و تعیین جانشین و وزیر از اهلت دست یافته‌ای. در ادامه و مسیر راه نیز ابولهب و ابزارهای قدرتی و یاری‌کننده او در شکست و ناکامی تو و رسالت تلاش خواهند کرد، اما همگی با تباہی، خسران و شکست روبرو خواهند شد؛ یعنی با وجود اعلام موقیت تو در مسیر رسالت، بار دیگر در طی این سال‌ها با دشمنی‌ها و آتش‌افروزی‌های او و دو بازوی قدرتمندش؛ یعنی مال و همسرش روبرو خواهی شد. در واقع در میانه آیات خداوند با پیشگویی دیگری، پیامبر ﷺ را برای امر خطیر و پر فراز و نشیب رسالت آماده می‌کند. پس این سوره حامل دو پیشگویی مبنی بر ناکام ماندن ابولهب در مانع تراشی بر سر راه رسالت و نیز آتش‌افروزی بزرگ دیگر در جنگ بدر یا لیلہ المیت است. خداوند این پیشگویی‌ها و وعده‌های مهم را پس از انذار عشیره و نصب جانشینی حضرت علی علیه السلام و مبنی بر این دو جریان بنیان نهاده است. امری که از منظر مفسران مفسران به دلایل گوناگون مخفی و پنهان مانده است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر.
- ابن اسحاق، محمد (۱۳۹۸). *السیر و المغازی*. به کوشش سهیل زکار. بیروت: دار الفکر
- ابن درید، محمد بن حسن (۱۴۰۷). *جمهرة اللغة*. بیروت: دار العلم للملائین.
- ابن سعید المغربی، علی بن موسی (بی تا). *نشوة الطرب فی تاریخ جاہلیة العرب*. عمان: مکتبة الاقصی.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰). *تفسیر التحریر و التنویر*. بیروت: مؤسسه التاریخ العربي.
- ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵). *تاریخ مدینة دمشق و ذکر فضلها و تسمیة من حلها من الأمائل أو اجتاز بنواحیها من واردهیها و أهلها*. بیروت: دار الفکر.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۷). *البدایة و النهایة*. مصر: دار هجر.
- ابن هشام، عبدالملک (۱۳۷۵). *السیرة النبویة*. بیروت: دار الوفاق.
- ازهربی، محمد بن احمد (۱۴۲۱). *تهدیب اللغة*. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۰۹). *انساب الاشراف*. قاهره: دارالمعارف.

- بهائی، بهاءالدین محمد بن حسین (۱۴۰۰). *الفوائد الصمدیة*. قم: نور معارف.
- جابری، محمد عابد (۲۰۰۸). *فهم القرآن الحکیم. التفسیر الواضح حسب ترتیب النزول*. بیروت: مرکز دراسات الوحدة العربية.
- درویش، محبی الدین (۱۴۱۵). *اعراب القرآن الکریم و بیانه*. حمص: الارشاد.
- دعاس، احمد عبید (۱۴۲۵). *اعراب القرآن الکریم*. دمشق: دار المنیر.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۰۹). *تاریخ الإسلام و وفیات المشاہیر و الأعلام*. بیروت: دار الكتاب العربي.
- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۴۰۸). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- زرکشی، محمد بن عبدالله (۱۴۱۰). *البرهان فی علوم القرآن*. بیروت: دار المعرفة.
- سامرائی، فاضل صالح (۱۳۰۰). *معانی النحو*. مصر: قاهره.
- سید قطب (۱۴۲۵). *فی ظلال القرآن*. بیروت: دار الشروق.
- سیوطی، جلال الدین (۱۴۲۱). *الإتقان فی علوم القرآن*. بیروت: دار الكتاب العربي.
- سیوطی، جلال الدین (۱۹۸۷). *همع الہوامع*. بیروت: مؤسسه الرسالۃ.
- شیخلی، بهجت عبدالواحد (بی‌تا). *الاعراب المفصل لكتاب الله المرنی*. اردن: دار الفکر.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۴۰۶). *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن والسنۃ*. قم: فرهنگ اسلامی.
- صافی، محمود (۱۴۱۸). *الجدول فی إعراب القرآن و صرفه و بیانه مع فوائد نحویة هامة*. دمشق: دار الرشید.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الأعلمی.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (۲۰۰۸). *التفسیر الكبير*. اربید: دار الكتاب الثقافی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۹). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. تهران: کتابفروشی اسلامیّة.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۲۹). *تاریخ الرسل والآئمّه والملوک*. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲). *جامع البیان فی تأویل آی القرآن*. بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربي.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰). *كتاب العین*. قم: دار الهجرة.
- کرباسی، محمد جعفر (۱۴۲۲). *اعراب القرآن*. بیروت: دار و مکتبة الہلال.
- ماتریدی، محمد بن محمد (بی‌تا). *التفسیر الماتریدی*. بیروت: دار الكتب العلمیة.

- محمد بن احمد اهل، ابن عبدالباری (۱۲۹۸). *الکواکب الداریة شرح علی متممة الأجرودیة*. بیروت: دار القلم.
- مدرسی، سید محمد تقی (۱۴۱۹). *من هدی القرآن*. تهران: دار محبی الحسین علیہ السلام.
- مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴). *التفسیر الكافش*. تهران: دار الكتاب الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الكتب الإسلامية.
- واقدی، محمد بن سعد (۱۹۹۳). *الطبقات الكبيری*. طائف: مکتبة الصدیق.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرستال جامع علوم انسانی